

ною. Про те, що відбувалося в Нових Санжарах, починаючи з 1931-го аж до своєї смерті зимку 1934 року, з подробицями писав матері, яка вчилася в молодших класах. Страхітливую повість вмирання від голоду колись квітучого українського села являли собою ці листи. Більшу їх частину мама знищила в 1937 році. Якби вони потрапили тоді в слідчі органи, цього було б досить, щоб оголосити матір, яка виховувала четверо дітей, «ворогом народу». І все ж частину листів вона зберегла. З ними й хочу я познайомити читачів. Мова мого діда — дивна суміш української й російської мов. Це не його вина. Він самотужки оволодів грамотою в кінці минулого століття. Я намагався зберегти всі особливості його листів.

1930 рік, 10 листопада.

«В общем, скрізь погано. Петро (зять — О. С.) теж каже, що дуже трудно, аж плаче — робити стали вдвоє дуже, а платня погана й не воявля. Ну, а ми живемо по-старому, нам ніхто не платить... новостей особих нема. Вмерла Курочкіна Мотька, що за Шушурою, а сьогодні ховають Григорія Геєвського. На Донбас виїде скоро весь Санжарів: це вже поїхала Шурка Мнякушківська — її підворили Курочківни, що приїжджали ховати Мотьку, та й не застали...»

Ну, годі, піду на похорон...»
ЯК ВИДНО з листа, неприродні обставини гнали ще в тридцятому році новосанжарців з насиджених місць на Донбас, а ті, хто лишався на місці, «плакали від роботи» (ілюстрація до ентузіазму, тоді нібито дуже сильного). Судячи із тих листів, які збереглися за 1931 рік, дідусь більше розповідав про продукти харчування та їх ціни.

Не минуло ще й року, а тема голоду в дідових листах стала постійною. Він пише 28 квітня:

«...ти турбуєшся, що мало нам допомагаєш. От про це якраз не турбайся; те, що ти допомагаєш Олі — то допомагаєш нам. В твоїх листах написано: хоч би за март заплатили, то змогла б вислати вам. Так от я й кажу: нам не вис-

мене була можливість матеріально, а й сам би допоміг їй в трудний час, та горе наше, та й лишня ця балака...».

У цьому ж листі дід повідомляє, що одержав у вигляді посилки кошик від онука Луки, який вже десь працював, теж на Донбасі. «Корзина важенька... мабуть, самий хліб, так, що ми тепер в'яць багаті; хоть паски й не буде, 62 роки їв я, а це на 63-й без паски, а третього дня 20 кв, мені стукне 63. Ну, нічого, все гаразд буде, про нас не турбайтесь, ми якось з тр. (очевидно, день паски — О. С.) проживем ми ще, правда сказати, не ївши не були ні одного дня, хліба бувало, що нема днів по три-чотири, так були крупні — каша, наїдалися наче добре, а тільки чогось у мене здоров'я меншас і меншас, чи воно вообща старість, та ще весна, а весною вообща якось слабшають люди. Шкода бідних діток: Олесь, Боря, Дуся, Володя, Валя, Ліда, Федька, Гришка (молодші онуки — О. С.). Хіба б це вони в це врем'я їли б таке, як тепер їдять. Ну Голобородьки (сім'я моєї тітки Параски — О. С.) ще живуть так-сяк, все-таки не голодують, хоч лишнього ї нема, ну, а все-таки й нам деколи попаде кусочок в трудно минуту. А от Обломські (сім'я моєї тітки Олександри — О. С.), то біда — ну та нехай ще на другий раз... Ну ще що: мрут багато людей, та це вам не цікаве, ще, мабуть, не так мертимуть. Померли на Шевській Шраменко А. Ф., Бичко Петро, Базалевич старший, Герасименко молодший, Іван Михайлович — цей залишив дрібну сім'ю без средств, а оце в цю вербну неділю ховали Семена Кириловича М'якушу та Івана Як. Голобородька. Ну, а останні вам не знайомі».

28 травня 1932 року:
«Вчора Паша вернулась із Москви, проїздила тиждень. Купила там трохи пшона, там стоє пуд до 45 крб., а в Харкові вже, кажуть, дорожче 100 крб., трохи крупні, рису трохи, а то печений хліб; там хліб житній — по два кіла в хлібині по 2 крб., а тут по 8—9 крб., а як коли, то 10

що послали пошталю нам Паша 20 крб. Діло в тім, що їхнє положення теж ухудшилось».

«На це письмо отвітом 9-го ц. м. получилась посылочка, в якій оказалось: ліки від хвороби і хлібина — казенна, — така, як видають робочим і службовцям, та тільки не такого качества, як получа напр. Петро в Полтаві. Такого хліба ми ще не бачили і не чули. Правда, чули, що єсть такий, що й умирали люде, й боліють: ну, я від цього не вмер, а поїв сам, бо мама сказала: хоч і вмирати, а не їсти. Довго описувать би треба, який він...»

«Тепер, де ти, Феню, дівала отой Олін хрестик? Чи ти взяла з собою; ми про нього думали, може, Паша в Москві його зуміла б використать, може б ми хотіли тиждень який за нього пожити. Потім оті штани, що балакали за них, може Луша за них хотіла би скільки-небудь вислав би мені, хоть не зараз... ну, а як бачиш, становище наше безвиходне, та зовсім безвиходне... Як би хотіло дождатися, поки картошка наросте, та гіркі, хоч у нас того й не стільки, та може б такі хотіли який місяць протягти б; не хотілося б ще зразу вмирати».

15 липня 1932 року.
«Сьогодні купила мама за 8 руб. хлібинку — не знаю, чи стане хоч днів на два, та тільки якби їсти так, як слід — як оце ми їли декілька днів, то можна і за день управитись. Я не можу уявити, як воно колись жили люде! Як в нас була сім'я, а хлібом не голодували; тепер як голод, так і їсти дуже хочеться, наприклад, я то вдержуюсь вообща, а мама так прямо каже, що якби допустив її та було достаточо — то сіла над життям і їла б день і ніч, і мабуть, не наїлася би; не треба їй нічого доброго, ніяких ласощів, — а хліб, хліб... Просто щось неможливо».

31 серпня.
«Новин особих нема. Життя трудне й дороге, як і скрізь. Отож було якось з місяць назад, то якось зародилась надія на життя: трохи хліб був подешевшав, свободніш було дістати, а зараз зовсім трудно й печеного дістати та страшно

старий Ів. Іванович, що як у леваду йти та на вулиці живе, так у тієї позавчора корову вивело, та ще така, що скоро з телям була б... бо тепер корова тисяча крб. і дорожче... Ти питаєш, хто вмер, а хто живий. Базалевичі старі померли: він у Полтаві, а вона в Куца в Кирила, ну брали ховати до Йосипа Бичка. Виходе, що вмирають бувші буржуї та голота, а середняки ще держаться, хоть і пухлі ходять; отож бувших буржуї хоч сяк-так ховають — то родичі, то що, а біднота — Олексій Метелик або Шаповал, що пеньки все бив, — умер, то якесь хлопці, кажуть, вмири маленьку яму та й зарили, а Циганок іран, того найшли в хаті, вже й черви з'їли, насилу якось винесли на чомусь та в дворі й зарили, та сабаки відкопали...»

НАСТУПНИЙ лист від 18 жовтня адресований моїй тітці Фені, вже покійній: «Новостів особих нема. Оце в неділю поховали Платонового хлопця Яшка, що корови пас, а два другі школярі лежать дифтеритом, хто-зна, чи видержать, а вчора поховали Дмитра Діденка... Останнє все як-будто по-старому, хоч воно й не так, як було; люде наші то повилирали, то пороз'їжджались, а все почти населення — нові, чужі люде. Я пока хоч і з трудно, а ворячаюсь гомалу: якби було що їсти зимою, то, може, ще й перезимував, а мама щось на тонку прядше...»

19 листопада 1932 року:
«Сьогодні ранком принесли нам посилочку. Це хлібина житна, велика, спечена в формі, така, як видають на пайки; ми й цьому зраділи, коли пізніше разом з вашим листом принесли й перевод — 25 крб.»

11—13 квітня 1933 року:
«Сьогодні Феню, почули, що ще в неділю ховали Єгора Мальку, що на Мочерях, — поїхав ловити рибу з рибалками, та там на човні і вмер. Ото так тепер у нас тут мрут люди... А вдень сьогодні (11 квітня — О. С.) на Солонім озері закопали в одну яму десять душ: то з лікарні, то з дитського майдану позвозили...»

«Сьогодні (13 квітня —

тягнути кожен, а тіла нема... У нас є люди, які ходили теж почти мертві, но молодші, із здоровим серцем, то і від цієї ростительної піщи добре поправились, а нам якраз на протів, і врячі цієї піщи не рекомендують, ні кабаків, буряків, калусті, баклажанів і проч. і всяких жидкостей, а сухішу, твердішу, не водянисту піщу, а головне хотіло би по трохи жирів, то якраз для нас і недостаточне...»

На початку 1934 року мій дідусь Федір Васильович Харченко і його дружина, моя бабуся Катерина Тимофіївна (до заміжжя Кустова) померли від виснаження. Поховані в Нових Санжарах під одним дубовим хрестом, який зберігся до цього часу.

У деяких знищених мамою листах діда описувалися випадки канібалізму в Нових Санжарах. Візник сільради Шпортько якось привіз в містечко зі станції якогось чоловіка й лишив у себе ночувати. Люди помітили, що чоловік цей із Санжарів не виїжджав, зате незабаром кудись зник Шпортько. Минув деякий час, дружина візника Ольга і діти померли з голоду. А в дворі знайшли у схованці обварені людські кістки. І ще один випадок. Взимку тридцять третього на збори в село Кобелячки пішов із Нових Санжар учитель молодших класів (прізвище його мама не пам'ятає) і не повернувся додому. Навесні, коли зійшов сніг, його знайшли в заростях осокі десь посеред дороги. На труні були зрізані всі м'які частини.

Можливо, хтось запитав, кавіщо онук витяг на білий світ листи не дуже писемного свого діда. А для того, щоб нагадати всім, хто сумує за сталінським часом, той страшний злочин проти народу, яким став голод тридцятих років. Ще чітко чути голос крикунів, які твердять, що нічого, мовляв, драматизувати ці події. Цілком вірно, їх драматизувати не треба, бо вони й так були трагічними. Але прийшла пора відверто назвати головних і другорядних винуватців голодної смерті мільйонів людей. Необхідно врешті дати правдиву назву цьому страхітливому явищу.

Олесь САМОЙЛЕНКО.